

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ ХАРКІВСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені В.Н.КАРАЗІНА

ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ

КАФЕДРА Прикладної психології

(повна назва кафедри)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему: Гендерні особливості емоційного інтелекту у підлітковому віці

Студента 4 курсу групи ПС-41
першого (бакалаврського) рівня вищої
освіти освітньо-професійної програми
«Психологія» за спеціальністю 053 –
ПСИХОЛОГІЯ

Зінченко І.Р.

(прізвище та ініціали)

Керівник Кандидат психологічних наук, доцент
кафедри прикладної психології Яновська С.Г.

(посада, вчене звання, науковий ступінь, прізвище та ініціали)

Чотирирівнева шкала оцінювання _____

Кількість балів: _____

Члени комісії _____

(підпис)

(прізвище та ініціали)

(підпис)

(прізвище та ініціали)

(підпис)

(прізвище та ініціали)

м. Харків – 2024 рік

Зміст

Вступ

- 1.1 Розділ 1. Психологічні підходи до дослідження емоційного інтелекту у підлітковому віці
- 1.2. Поняття емоційного інтелекту та його складових
- 1.3. Розвиток емоційного інтелекту у підлітковому віці
- 1.4. Гендерні особливості емоційного інтелекту

Висновки до першого розділу

Розділ 2. Емпіричне дослідження гендерних особливостей емоційного інтелекту у підлітковому віці

- 2.1. Мета та завдання дослідження
- 2.2. Соціально-демографічні характеристики вибірки
- 2.3. Методики та процедура дослідження
- 2.4. Аналіз та інтерпретація результатів
 - 2.4.1. Аналіз результатів за методикою «Маскуліність-Фемінність» (С. Бем)
 - 2.4.2 Аналіз результатів за тестом емоційного інтелекту Холла (Тест EQ)
 - 2.4.3. Метод спостереження

Висновки до другого розділу

Загальні висновки

Список використаних джерел

Додатки

Вступ

У сучасному світі громадська увага до питань гендерної рівності та відмінностей привертає дедалі більше уваги. Прагнення до розуміння та подолання гендерних стереотипів, а також до розуміння самого феномену самоідентифікації проникає у різні галузі нашого життя, включаючи освіту, культуру, економіку та психологію.

Підлітковий вік – це період значних фізіологічних, психологічних та соціальних змін. У цей період формуються особистість, самооцінка, світогляд та ставлення до себе та навколишнього світу. Емоційний інтелект, який містить в собі вміння розпізнавати, розуміти, управляти й виражати емоції, відіграє ключову роль в адаптації до цих змін та успішного функціонування в соціумі. Але треба зазначити, що велика частина людей починає задумуватись про таку річ, як самоідентифікація і гендер, саме у підлітковому віці, оскільки у цей період людина має дуже лабільну та нестабільну особистість, що прагне знати про себе більше та прагне певної дорослості та незалежності.

Проте попри загальну значущість емоційного інтелекту, існують розбіжності у розвитку між хлопчиками й дівчатками. Ці відмінності можуть бути обумовлені як біологічними факторами, так і соціокультурними очікуваннями та стереотипами, впровадженими у суспільстві. Дослідження гендерних особливостей розвитку емоційного інтелекту стає актуальним завдяки розширенню наших знань про те, як саме соціокультурні ролі впливають на сприйняття та виявлення емоцій у чоловіків та жінок. Але проблема полягає в тому, що більшість досліджень, націлених на ці відмінності, мають в собі акцент тільки на статеві відмінності, майже не приділяючи уваги людям, що мають альтернативну гендерну самоідентифікацію.

Таким чином, дослідження гендерних особливостей емоційного інтелекту серед підлітків є актуальним завданням, що дозволить зрозуміти природу як гендерної самоідентифікації в цілому, так і особливості емоційного

інтелекту як серед людей різної статі, так і серед людей з альтернативними гендерними самоідентифікаціями.

Тому в якості гіпотези виступало припущення про наявність зв'язку між феноменом гендерної самоідентифікації та певними особливостями розвитку емоційного інтелекту, а саме: підліток - чоловік, що ідентифікує себе як жінка, буде мати особливості емоційного інтелекту, притаманні жінкам, і навпаки.

Об'єкт дослідження – феномен емоційного інтелекту.

Предмет дослідження – гендерні особливості емоційного інтелекту у підлітковому віці.

Мета дослідження – визначення гендерних особливостей емоційного інтелекту у підлітковому віці

Завдання дослідження.

1. Здійснити теоретичний аналіз психологічних підходів до проблеми емоційного інтелекту та його гендерних особливостей у підлітковому віці.
2. Визначити гендерні самоідентифікації серед підлітків та показники емоційного інтелекту.
3. Визначити гендерні особливості емоційного інтелекту у підлітковому віці.
4. Провести порівняльний аналіз особливостей емоційного інтелекту серед підлітків різної психологічної статі.

Методи дослідження.

Теоретичний аналіз проблеми на базі вітчизняних та зарубіжних наукових джерел.

Емпіричні методи:

- Метод анкетування
- Тест емоційного інтелекту Холла (Тест EQ)

- Методика «Маскулінність-Фемінність» (С. Бем)

Статистичні методи: первинний математичний аналіз; кореляційний (за критерієм Спірмена) та порівняльний аналіз.

Розділ 1. Психологічні підходи до дослідження емоційного інтелекту у підлітковому віці

1.1 Поняття емоційного інтелекту та його складових

Поняття емоційного інтелекту хоч і досить нове і далеко не стародавнє, але все одно з самого зародження як окремого поняття воно привертає увагу науковців до себе в плані досліджень, а інтерпретації різних вчених відрізняються. Саме поняття емоційного інтелекту у загальному плані у тлумачних словниках означає комплекс психологічних здібностей, який відповідає за виявлення, розуміння, правильне висловлювання та контролю емоцій як себе, так і інших [14].

Так, вперше це поняття було використане і теоретично осмислене у працях американського психолога та дослідника Говарда Гарднера ще у 1983 році, а саме у його праці "Frames of mind". Учений описував емоційний інтелект не як окремий феномен, а як один із підтипів інтелекту людини. Спираючись на свої дослідження йому вдалось виділити сім таких підтипів, що в підсумку об'єднуються в єдиний комплекс, а саме вербальний, логіко-математичний, просторовий, кінестетичний, музичний та, безпосередньо, емоційний, а в свою чергу емоційний підтип інтелекту він розділив на внутрішньоособистісний та міжособистісний, і хоча останній був і раніше описаний в літературі як просто соціальну компетенцію, Гарднер стверджував що це саме складова емоційного підтипу інтелекту. На відміну від міжособистісного, внутрішньоособистісний «характеризувався вмінням людини знайти себе, тобто самоактуалізуватися в житті, а також мотивувати себе на досягнення успіху» [15]. Після цього, у 1993 році він написав ще одну працю під назвою «Множинність виявлення інтелекту», в якій він навів більшої конкретизації щодо своїх досліджень та розуміння щодо емоційного інтелекту [7]. І хоча дослідження природи емоцій та їх осмислення були і раніше, Гарднер став першим, хто ввів таке поняття.

Хоч Гарднер і був першим, хто ввів таке поняття, варто зазначити, що дослідження подібних феноменів були і раніше. Так, ще на початку ХХ століття вчений Едвард Лі Торндайк під час досліджень та теоретичного опису поняття інтелекту (IQ) висунув припущення щодо одного із компонентів інтелекту, яке потім і назвав соціальним інтелектом і описав його як здібність людей розуміти один одного та діяти розумно та адекватно під час міжособистісної взаємодії [9]. Також поняття соціального інтелекту описував у своїх працях ще один вчений із Єйльського університету Роберт Стернберг. Він провів дослідження, у якому запропонував учасникам описати людину із розвиненим інтелектом, і серед властивостей учасники називали такі, які були пов'язані з практичними навиками взаємодії та спілкування з іншими людьми. Також його більш систематичні та масштабні дослідження дали змогу довести та повернутись до висновку, що раніше був висунутий Торндайком, а саме щодо того, що соціальний інтелект являє собою найбільш важливою умовою успішної практичної діяльності людини, що по своїй сутності відрізняється від академічних здібностей людини, але не виключається з поняття інтелекту [9].

Після досліджень Гарднера у сфері емоційного інтелекту та виведення його як поняття, свої праці та дослідження висувало багато інших вчених, оскільки поняття потребувало більш детального визначення та дослідження. Так, Дж. Мейєр і П. Селовей продовжили розвивати та вивчати ідею Гарднера щодо емоціонального інтелекту, і на основі своїх досліджень вивели п'ять основних здібностей людини, що володіє доволі розвинутим емоційним інтелектом:

- 1) Перша здібність, на їхню думку, найголовніша та найважливіша, і вона полягає саме в усвідомленні та осмисленні своїх власних емоцій. Здатність до регулювання, контролю та керування власних емоцій завжди починається з їхнього усвідомлення та осмислення, оскільки неможливо керувати тим, чого ти не розумієш.

2) Друга здібність полягає у свідомому управлінні власними емоціями, а також можливість регулювання власних емоцій, наприклад спроби себе заспокоїти, знизити стрес та напругу, або ж зниження рівня злості чи роздратування тощо. Люди, у яких емоційний інтелект мало розвинений, постійно знаходяться у стані дистресу та постійно неначе тонуть у власних емоціях без особливої можливості їх подолати, в той час як люди з більш розвиненим емоційним інтелектом мають більшу можливість розібратись та врегулювати свої власні емоції, при цьому не занурюючись у них з головою.

3) Третя здібність – це безпосередньо змога мотивувати себе, а саме заходити та реалізовувати прагнення особистості спрямовувати свої власні емоції на досягнення поставленої мети, діяльності, досягнень, творчості тощо. Людина, яка має добре розвинений емоційний інтелект, здатна відкласти свої миттєві задоволення та речі, що відволікають, заради досягнення вищої мети, яка однак може бути віддаленою у часі і показати результати тільки у майбутньому.

4) Четверта здібність описується як розпізнавання та розуміння емоцій, які можуть виникати в інших людей під час взаємодії або що мають більш глибоку передісторію. Тобто це здібність до емпатії, до більшої чутливості та співчутливості до інших, а також здібність виявляти емоції інших людей, які іншим людям не відомі та не помітні або слабо помітні.

5) Остання п'ята здібність полягає у підтримці доброзичливих та хороших взаємовідносин із соціумом, яка, за думкою авторів, і є «своєрідне мистецтво позитивного ставлення до інших людей»[14]. Ця підтримка полягає у можливості людини з розвиненим емоційним інтелектом регулювання та контролю емоцій під час соціальних взаємодій та спілкування. І якщо Гарднер, як було описано вище, вважав цю здібність компонентом загального інтелекту, як і емоційний, і назвав його «соціальним інтелектом», то Мейер та Селовей вважають, що ця здібність є саме складовою (або підтипом) емоційного інтелекту.

Пізніше вони продовжили досліджувати та описувати поняття емоційного інтелекту, і в результаті узагальнили його визначення, сформувавши його так, як ми його знаємо сьогодні, а саме здібність людини опрацьовувати, сприймати, правильно виражати, оцінювати та регулювати свої емоції, а також сприймати та розуміти емоції інших. [14]

Американський психолог та вчений Н. Холл описував та інтерпретував поняття емоційного інтелекту майже так само, як до цього описали Мейер та Селовей, тобто він також інтерпретував це поняття як здібність людини розуміти, контролювати, оцінювати, регулювати та виражати свої емоції та розуміти емоції інших, але він також додав, що емоційний інтелект може служити ще для того, щоб відрізнити та розуміти відмінності між позитивними та негативними емоціями, а також відмінності між по різному вираженими позитивними емоціями, що в результаті може допомагати створювати та підтримувати адекватну та конструктивну взаємодію та комунікацію між особистостями. [17]

Поняття емоційного інтелекту набуло дуже широкої популярності серед дослідників у 1995 році, коли психолог Д. Гоулман опублікував свою працю «Emotional Intelligence», яка стала бестселером та викликала надзвичайний резонанс як серед простих людей, так і серед науковців і психологів по всьому світу. У ній він описував емоційний інтелект також як ряд здібностей людини для контролю, регулювання, адекватного вираження, розуміння та оцінювання емоцій як себе, так і інших, але при цьому додає, що на відміну від загального інтелекту, який зумовлює успішність людини тільки на 20 відсотків, емоційний інтелект входить у число тих факторів, що зумовлюють решту 80 відсотків, і що саме емоційний інтелект сприяє особистісному зростанню та ефективності професійної діяльності, а також успішності комунікації у суспільстві. Також, на відміну від Мейера та Селовея, які говорили про неможливість розвитку емоційного інтелекту як навика, він наголошував на

зворотному, тобто за думкою Гоулмана емоційний інтелект можна розвивати протягом усього життя [18].

Американський психолог і дослідник ізраїльського походження Р. БарОн у своїх працях та лекціях стверджував, що емоційний інтелект являє собою сукупність емоційних, особистих та соціальних здібностей людини, які впливають на її загальну здатність ефективно давати собі раду та вирішувати внутрішні проблеми з вимогами та тиском навколишнього середовища та соціуму. Також він виділив п'ять компонентів емоційного інтелекту, кожен з яких складається з декількох субкомпонентів:

1. Пізнання себе: усвідомлення та оцінка власних емоцій і пов'язані з цим упевненість у собі, самоповага, самоактуалізація та незалежність.
2. Навички міжособистісного спілкування: емпатія, міжособистісні взаємовідносини та соціальна відповідальність.
3. Здатність до адаптації: рішення проблем, зв'язок з реальністю, гнучкість.
4. Управління стресом: стійкість до стресу, контроль імпульсивності.
5. Переважний настрій: щастя, оптимізм. [19]

Дослідники також зосереджуються на проблемі емоційного інтелекту, оскільки він узгоджується з ідеями повсякденної психології та розширює існуючі наукові висновки про різноманітність людських здібностей. Саме такої точки зору дотримується вчений Дж. Керролл, оскільки поняття емоційного інтелекту теоретично відображає ідею єдності емоційних та інтелектуальних процесів, що співпадає з його уявленнями про емоційний інтелект [14].

Поняття емоційного інтелекту та його дослідження також були дуже актуальними та цікавими в тому числі і для вітчизняних вчених.

Так, українська психологиня та дослідниця Лящ. О.П. у своїй праці «Емоційний інтелект як предмет психологічних досліджень» за 2013 рік у

результаті аналізу та теоретичних досліджень дійшла висновку, що спільним для різних концепцій та теорій є розуміння емоційного інтелекту як здатності розпізнавати, оцінювати, регулювати, розуміти емоції та керувати ними як внутрішньоособистісно, так і міжособисто у взаємодії з іншими, а також наголосила, що умови формування емоційного інтелекту в основному визначаються як безпосередньо самою особистістю, так і умовами життя особистості, як і умовами її навколишнього середовища та соціуму. [13]

З українських психологів свою думку також висловили Н. Коврига і Е. Носенко. У своїй монографії вони інтерпретують поняття емоційного інтелекту також як інтелектуальну здатність розуміти і управляти емоційними виявами особистості, але, з їхньої точки зору, термін емоційний інтелект можна перекласти як «розумність», адже, як вони писали у монографії, «розумність не тільки підіймає нас над нашими пристрастями та слабкостями, а й допомагає скористатись нашими перевагами, талантами та добродійністю» [1]. Також вони проводили дослідження, за допомогою яких дійшли висновку, що прояви емоційного інтелекту зумовлені внутрішніми особливостями особистості, а також вивели ієрархію рівнів сформованості емоційного інтелекту, що складається з трьох рівнів, а саме:

1) Найнижчий рівень - відповідає виконанню емоційних реакцій за механізмом умовних рефлексів, зародженню діяльності на сенсорно-перцептивному рівні, здійсненню діяльності з надаванням переваги зовнішнім факторам над внутрішніми, з низьким рівнем усвідомлення, низьким рівнем самоконтролю та високим рівнем ситуативності.

2) Середній рівень - відповідає вольовому виконанню зовнішньої діяльності (діяльності, спілкування) на основі власних уявлень та певного емоційного досвіду, відображеного у свідомості на рівні банальних переживань. На цьому етапі вже видно досить високий рівень самоконтролю. Він поєднує в собі стратегію фокусування на завданні та стратегію емоційного реагування в копінг-стратегії особистості, що відображає рівень

психологічного благополуччя позитивного ставлення до себе як суб'єкта життя та спілкування у соціумі. Для цього етапу розвитку емоційного інтелекту також характерний високий рівень самооцінки суб'єкта. Присутнє досить специфічне розпізнавання суб'єктом власних емоцій.

3) Найвищий рівень – відповідає найвищому рівню розвитку внутрішнього світу людини як особистості. Він ґрунтується на наявності у суб'єкта певних вказівок та навичок щодо можливих для нього особисто альтернатив поведінки у певних життєвих ситуаціях. Ці вказівки та навички відображають особисту систему цінностей людини, яка чітко усвідомлена ними. Діяльність формується на рівні наявних уявлень людини про певні правильні методи поведінки у життєвих ситуаціях, що свідчать про наявність у нього системи знань про розумну особистісну поведінку. Вибір характеру поведінки, що буде певним чином відповідним ситуації, здійснюється нею без надмірних зусиль волі, бо він відбиває систему соціальних навиків, які сформувались під впливом певних переконань на рівні свідомості. На цьому етапі також наявний високий рівень самооцінки, внутрішня мотивація до певних дій, достатній рівень самоконтролю, а також високий рівень психологічного добробуту.

У світі існує багато праць та досліджень щодо інтерпретації поняття емоційного інтелекту, але по суті всі вони сходяться в одній точці перетину, а саме у тому, що емоційний інтелект являє собою комплекс психологічних здібностей, який відповідає за виявлення, оцінювання, розуміння, правильне висловлювання та контролю емоцій як себе для підтримки власного емоційного добробуту, так і інших для правильної взаємодії в соціумі, а отже, на основі матеріалу цього підрозділу, можна виділити п'ять основних компонентів емоційного інтелекту:

- ✓ розуміння себе (себто усвідомлення власних емоцій, впевненість у собі, самоповага);
- ✓ комунікативний потенціал (емпатія, соціальна відповідальність);

- ✓ адаптація (вміння розв'язувати проблеми, долати труднощі, емоційна гнучкість);
- ✓ антистресовий потенціал (самоконтроль та утримання рівноваги під час стресових ситуацій);
- ✓ загальний настрій (тобто оптимістичність).

1.2 Розвиток емоційного інтелекту у підлітковому віці

Емоційний інтелект сам по собі являється дуже важливою частиною життя, особливо в сфері спілкування та взаємодії з іншими, а також для підтримки внутрішнього добробуту та позитивності мислення особистості. І оскільки підлітковий вік для людини являється найбільш яскравим та динамічним в плані розвитку особистості, розвиток емоційного інтелекту саме в цьому віці, як на мою думку, є найважливішим етапом розвитку особистості в цілому. Тому ця проблема є дуже важливою для дослідження, і тому багато вчених та психологів висували свої теорії та висновки щодо особливостей розвитку емоційного інтелекту саме у підлітків.

Дослідники та психологи по всьому світу дійшли висновку, що підлітковий вік являється найбільш бурхливим та складним періодом розвитку та формування особистості, оскільки саме в цей період життя відбуваються значними змінами у психологічному розвитку в цілому (як наприклад таке новоутворення, як самосвідомість, що призводить до розвитку у дитини так званого «почуття дорослості»), який в свою чергу вже залежить від значної фізіологічної перебудови організму та від статевого дозрівання. І у цей період емоційна та психологічна сфера дитини максимально нестабільна, що призводить до так званої «кризи перехідного віку», що може у більшості випадків супроводжуватись спалахами агресії, непокори до батьків, лабільною емоційною ситуацією в цілому, а також вимогами визнання власної індивідуальності, незалежності та рівності з дорослими, що дуже часто виконуються за рахунок шкідливих звичок, поганою поведінкою або падінням

успішності в школі. Саме тому зростає важливість досліджень розвитку емоційного інтелекту саме в такому віці, оскільки зростає необхідність як розуміти та відчувати емоції інших, так і оцінювання, контроль, регулювання та усвідомлення власних емоцій. І саме тому ця тема є популярною та важливою серед дослідників по всьому світу, як серед зарубіжних, так і серед вітчизняних дослідників. [4]

Багато психологів, що досліджували цю проблему, як наприклад К. Ізард, В.М. Куніцина, В.О. Лабунська тощо, стверджують, що в підлітковому віці збільшується кількість об'єктів, що викликають певні емоції у дитини, у яких переважає соціальний характер, тобто спілкування та взаємодія найчастіше усього з однолітками або більш старшими підлітками у школі, і ці банальні комунікації з ними можуть викликати бурні емоційні реакції та переживання через лабільність психологічної сфери особистості. Але при цьому слід наголосити, що той же час також покращується здатність у підлітків вербально виражати свої емоції порівняно з молодшим шкільним віком. [10]

Українська психологиня Іванова Є.О провела теоретичний аналіз певних літературних джерел, а також провела дослідження на вибірці підлітків віком від 12 до 14 років, використовуючи тест MSCEIT V2.0 та опитувальник емоційного інтелекту (ОЕІ), за результатами яких їй вдалося зробити висновок про те, що за шкалами «ідентифікація емоцій» і «розуміння та аналіз емоцій» вибірка продемонструвала низький рівень емоційного інтелекту, що в свою чергу підтверджує її гіпотезу, що в підлітковому віці ці складові є ще недостатньо розвинутими, порівняно з особами старшого віку. Тобто через бурхливість та лабільність емоційної сфери у підлітковому віці особистості дуже слабо можуть ідентифікувати, зрозуміти та оцінити емоції, які вони виражають незалежно за яких обставин, будь то індивідуальний досвід на самоті чи взаємодія та комунікація з оточуючими. [21]

Особливості розвитку емоційного інтелекту в підлітковому віці також досліджувала і Ю.В. Давидова, яка дійшла висновку, що емоційний інтелект і емоційна сфера в цілому у підлітків має доволі складну структуру. У цій структурі дослідниця виділяє два фактори, що грають ключову роль в розвитку емоційного інтелекту, а саме зовнішній фактор, або «розуміння та оцінка емоцій», і внутрішній фактор, або «емоційна саморегуляція та контроль». [11]

І.Г.Павлова на основі своїх досліджень зробила свій висновок про те, що, не дивлячись на труднощі та лабільність характеру та емоційної сфери, у період з 13 до 14 років у підлітків значно покращується здатність керувати власними емоціями, а у період з 14 до 15 років спостерігається значно підвищений рівень довільності та усвідомленості вираження своїх емоцій у ситуаціях соціальної взаємодії та спілкуванні з іншими особистостями. Також вона наголосила на тому, що у підлітковому віці відбуваються найважливіші та найрадикальніші зміни у психологічному розвитку людини, в тому числі і емоціональному інтелекті, що у собі мають як позитивні, так і негативні сторони, і що більшою частиною розвиток, в тому числі, емоційної сфери особистості залежить від соціуму, у якому підліток знаходиться, тобто від спілкування та взаємодії з однолітками, наприклад, у школі, що стає дуже важливим критерієм не тільки зі сторони безпосереднього розвитку людини, а й для самої людини та її психологічного добробуту в цілому. Також вона виділила декілька чинників, завдяки яким відбувається розвиток емоційної сфери та емоційного інтелекту, а саме соціально –конституціональні характеристики, а саме гендер та вік, інтелектуальний розвиток, розвиток емоційної сенситивності, соціальна взаємодія, наприклад, із родиною або зі своїм шкільним колективом, освіта та самоосвіта. [4]

Також на тему розвитку емоційного інтелекту у підлітків О.І. Власова провела своє дослідження, за результатами якого вона змогла зробити висновок про те, що для дітей молодшого підліткового віку на рівні з емпатійними здібностями та властивостями їм притаманні здібності до

системної самоідентифікації власної емоційної експресії під час індивідуальної соціальної активності та набуття певних здібностей та навичок, пов'язаних з соціальною адаптацією під час виходу з зони комфорту в емоційно напружених для особистості ситуаціях; тобто вони мають здібність не тільки відчувати та розуміти емоції та відчуття людей, з якими відбувається взаємодія та комунікація, а й відчувати, оцінювати та виражати свої власні емоції під час тієї самої взаємодії. Щодо старшого підліткового віку, то дослідниця дійшла висновку, що в цей період відбувається становлення певних окремих індивідуальних принципів емоційної самоідентифікації, а також спостерігається поліпшення та вдосконалення механізмів виявлення, розуміння, оцінки, вираження та регулювання власних емоцій.[2]

У своїй статті, на основі теоретичного дослідження та аналізу літературних джерел, доцент з ТНПУ імені В.Гнатюка, Шпак М.М. змогла сформулювати висновок щодо розвитку емоційного інтелекту у підлітковому віці, а саме те, що підлітковий вік, як дуже важливий та критичний перехідний етап між дитинством та зрілою дорослістю, мають дві сторони – з однієї сторони цей період може створити дуже сприятливі умови для подальшого розвитку особистості в сфері внутрішньоособистісного емоційного інтелекту, тобто розвитку і вдосконалення навичок розпізнавання, оцінки, усвідомлення, регулювання та контролю власних емоцій; А з іншого боку одним з найважливіших критеріїв для розвитку емоційного інтелекту взагалі та зокрема міжособистісного емоційного інтелекту являється саме соціальне оточення індивіда, тобто його, наприклад, шкільний колектив, друзі або безпосередньо родина, а також подальша взаємодія та спілкування у цьому соціумі. На думку дослідниці, для найкращого та найефективнішого розвитку як внутрішньоособистісного, так і міжособистісного емоційного інтелекту потрібна цілеспрямована та майже постійна психолого-педагогічний вплив як зі сторони батьків, так і зі сторони педагогів і вчителів у школі, а також сама практика комунікації та взаємодії безпосередньо у оточуючому соціумі індивіда, і все це з метою збалансованого та ефективного поєднання

інтелектуальних та емоційних процесів, що були спричинені особливостями соціалізації та індивідуалізації особистостей саме підліткового віку.

Емоційний інтелект сам по собі являється дуже важливою частиною життя, особливо в сфері спілкування та взаємодії з іншими, а також для підтримки внутрішнього добробуту та позитивності мислення особистості. Дослідники та психологи по всьому світу дійшли висновку, що підлітковий вік являється найбільш бурхливим та складним періодом розвитку та формування особистості, оскільки саме в цей період життя відбуваються значні зміни у психологічному розвитку в цілому (як наприклад таке новоутворення, як самосвідомість, що призводить до розвитку у дитини так званого «почуття дорослості»), який в свою чергу вже залежить від значної фізіологічної перебудови організму та від статевого дозрівання. І у цей період емоційна та психологічна сфера дитини максимально нестабільна, що призводить до так званої «кризи перехідного віку», що може у більшості випадків супроводжуватись спалахами агресії, непокори до батьків, лабільною емоційною ситуацією в цілому, а також вимогами визнання власної індивідуальності, незалежності та рівності з дорослими, що дуже часто виконуються за рахунок шкідливих звичок, поганою поведінкою або падінням успішності в школі. І оскільки через емоційну та психологічну лабільність та нестабільність особистості підліткового віку можуть переживати труднощі з самоідентифікацією та регулюванням своїх емоцій, а також труднощі за розпізнаванням та розумінням емоцій інших особистостей у оточуючому їх соціумі, особистостям підліткового віку потрібна постійна психологічно-педагогічна підтримка та вплив, щоб дитина у цьому віці змогла пережити цей період без значних відхилень у емоційній та психологічній сфері у майбутньому, та ефективно й корисно розвинути та вдосконалити свій емоційний інтелект як для внутрішнього емоційного та психологічного добробуту, так і для якісної та ефективної взаємодії з іншими особистостями в її соціальному середовищі.

1.3 Гендерні особливості емоційного інтелекту

Підлітковий вік, як ми вже дізнались раніше, являється дуже бурхливим та більш активним періодом в плані розвитку та формування особистості в цілому, а також її когнітивних, фізичних та емоційно-психологічних характеристик та здібностей. Ці зміни в організмі, в психологічному стані та в особистості можуть відбуватись за різних обставин, як наприклад соціальне оточення людини, що створюють певні норми або стереотипи щодо вираження емоцій, а оскільки у цей період люди мають дуже лабільну особистість, вони схильні вбирати в себе будь-яку інформацію, яку їм дає соціум. Проблема гендерних особливостей та відмінностей у розвитку такого феномену як емоційний інтелект стала одною з популярних тем для дослідження серед психологів та науковців.

Так, науковці Е. Носенко та Н. Коврига, про яких було згадано вище, на основі теоретичного аналізу результатів дослідження таких психологів, як Л. Броді та Дж. Холл, які якраз і вивчали тему емоційного інтелекту та зокрема гендерних особливостей його розвитку, висунули свій висновок за цією темою про те, що у постатей жіночої статі здібність розуміти та висловлювати власні емоції формується набагато раніше, ніж у постатей чоловічої статі, а отже дівчата мають змогу більш точно та усвідомлено висловлюють та виражають свої почуття та емоції, ніж хлопці, а також можуть замінювати фізичні емоційні реакції на вербальні.[1]

Також цю тему досліджувала психологиня та дослідниця Гіту Орме, яка на основі результатів свого досліду висловила думку про те, що між чоловіками та жінками в питанні розвитку саме емоцій немає істотних відмінностей, але, незважаючи на це, вона виділила одну відмінність між досвідом розвитку емоційного інтелекту у чоловіків та жінок, а саме те, що на відміну від жінок, у яких більш розвинені міжособистісні критерії емоційного інтелекту, у чоловіків більш розвинені внутрішньоособистісні критерії. Тобто

в особистостей жіночої статі більш розвинені такі емоційні здібності, як усвідомлення, вираження емоцій та емоційності взагалі, а також емпатія, соціалізація та міжособистісні відносини у соціальному оточенні. А у чоловіків, в свою чергу, за розвитком та формуванням переважають такі особливості, як розуміння своїх емоцій, їхнє регулювання, контроль та емоційна стриманість, а також вони більше здатні до стресостійкості, управління емоціями в надзвичайних стресових ситуаціях, контролю імпульсивності, адаптованості до певних ситуацій і явищ та більш ефективного рішення певних проблем.[5]

Про це також писала дослідниця О.І. Власова, про яку також було згадано у попередньому підрозділі. У своїй праці «Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку», окрім досліджень та висловлювань щодо розвитку емоційного інтелекту саме у підлітковому віці, вона зробила ремарку щодо гендерних особливостей розвитку, які їй вдалось виявити під час її досліджень. Її думка та висновки дуже схожі на висловлення Гіту Орме, яка була описана раніше, тобто, на думку Власової, у особистостей жіночої статі переважає розвиток міжособистісних властивостей емоційного інтелекту, в той час як у чоловіків переважає розвиток внутрішньоособистісних властивостей. Тобто Дівчата виражають емоції активніше хлопців і краще розпізнають та ідентифікують емоції інших за виразом обличчя, в той час як хлопці, навпаки, продуктивно справляються зі своїми емоціями і їхнім контролем та регуляцією, та, якщо можна так сказати, беруть за них відповідальність. [2]

Також варто ще раз згадати про Ю.В.Давидову. Вона також під час досліджень вікових особливостей розвитку емоційного інтелекту підлітків висловила думку щодо і гендерних особливостей його розвитку. Вона наголосила на тому, що усі статево-рольові особливості розвитку емоційного інтелекту пов'язані із соціальними ролями в соціумі, а також з загальними очікуваннями, соціальними нормами та певними гендерними установками, що

в майбутньому і дають той самий розвиток емоційного інтелекту, на який очікують та розраховують в соціумі. У зв'язку з цим Давидова зробила висновок про те, що дівчата мають більш виражений емоційний інтелект, ніж хлопці, а також про те, що ця ситуація спостерігається протягом усього підліткового віку. Тобто, за результатами досліджень, у дівчат переважають такі характеристики, як емпатія, розпізнавання емоцій та їхнє вираження, в той час як у хлопців переважають стресостійкість, регулювання та контроль своїх емоцій, а це значить, що знову можна сказати, що у дівчат переважає розвиток міжособистісного емоційного інтелекту, в той час як у хлопців більш розвинений безпосередньо внутрішньоособистісний емоційний інтелект. [11]

Дослідники Т. Говорун та О. Кікінеджи виражали також схожу думку. Тобто вони також вважали, що у дівчат переважають такі характеристики, як емпатія, розпізнавання емоцій та їхнє вираження, в той час як у хлопців переважають стресостійкість, регулювання та контроль своїх емоцій. Але вони зробили велику ремарку про те, що ці особливості емоційного інтелекту були створені за рахунок тиску зі сторони соціуму та стереотипізації, тобто за рахунок того, що соціум нав'язав ідеологію щодо певних емоційних виявів, наприклад, що емоційну чутливість та сенситивність жінок до психологічного стану іншої людини вважають класичними суто фемінними властивостями, в той час як емоційна стриманість та стресостійкість чоловіків вважається суто маскулініними властивостями, а також вони висловили думку, що від природи чоловіки не являються беземоційними особистостями, проте традиційне (навіть застаріле) виховання, а також стереотипізована соціалізація розвиває в них так звану «нормативну чоловічу алекситимію», тобто нездатність розуміти та розпізнавати емоції та почуття інших. І навпаки, та ж сама стереотипізація соціуму створила стереотип про те, що чуйність, емпатійність та ефективно розпізнавання емоцій та почуттів інших людей являються суто жіночими властивостями, що не мають бути властивими для особистостей чоловічої статі. Але за результатами дослідження автори зробили висновок про те, що хоч жінкам і властивий більше міжособистісний тип емоційного

інтелекту, а чоловікам, навпаки, внутрішньоособистісний, різниця у вимірах статевих відмінностей емпатійної поведінки між жінками і чоловіками незначна, це означає, що цю властивість до емпатії можуть однаково поділяти як жінки, так і чоловіки. [8]

Якщо звертатись до робіт, що окрім напряду статевих відмінностей торкались питання про саме гендерні відмінності та особливості, то їх насправді не дуже багато, що є проблемою, оскільки зараз, з приходом все більшої хвилі самоідентифікацій та роздумів щодо своїх гендерних ролей, це стає все більш актуальною темою.

Так, дослідники Мар'ям Мешкат та Реза Неджаті провели власне дослідження щодо питання емоційного інтелекту для різних гендерів на вибірці студентів та студенток іранських університетів, за результатами якого дійшли висновку, що, хоч різниця у самому рівні розвитку емоційного інтелекту невелика, є великі відмінності саме у прояві емоційного інтелекту. Так, дівчата мали, на відміну від хлопців, більший рівень емпатії, розпізнавання чужих емоцій та співчуття, в той час як чоловіки, навпаки мали більший рівень контролю та регуляції своїх власних емоцій. Тобто ми знову приходимо до висновку, що для дівчат більш характерний саме міжособистісний прояв емоційного інтелекту, а для чоловіків – внутрішньоособистісний.

Подібне дослідження також проводили доктори Салман Шахзад та Насрін Багум. Вони провели дослідження на вибірці зі 100 студентів, і за результатами цього дослідження було виявлено те, що різниця у рівні розвитку емоційного інтелекту незначна (різниця приблизно у 0.01), але відмінності також саме у його прояві, тобто що для дівчат більш характерний саме міжособистісний прояв емоційного інтелекту, а для чоловіків – внутрішньоособистісний. Але також у своїй роботі автори наголосили на саме причинах подібного розподілення, а саме на гендерних стереотипах, що розвивались у нашому суспільстві протягом довгого часу, і досліджувани були

вимушені просто підстроюватись під ці соціальні установки щодо емоційного інтелекту. Також автори висловили свою надію на те, що з часом ці стереотипи зникнуть і люди більше не будуть підстроюватись під соціальні неписані норми, більше приділяючи часу саме своїй особистості та своїм думкам.

Взагалі, у сучасному соціумі існує багато стереотипів щодо типових гендерних особливостей емоційного інтелекту. Гендерні стереотипи обмежують вираження емоцій, що «не властиві» представникам певної статі. Так, наприклад, для чоловіків відкритий прояв емоцій часом може супроводжуватися глузуванням і ганьбою з інших людей. Прояви смутку, депресії, страху та таких соціальних емоцій, як сором і зніяковілість, розглядаються як «нечоловічі». Чоловіки, які виявляють подібні емоції, оцінюються більш негативно в порівнянні з жінками, і їх не прийнято втішати та підтримувати в цих випадках, як це прийнято по відношенню до жінок. Вираз гніву, агресії або емоційного спокою, навпаки, вважається більш властивим чоловікам, але не жінкам. Агресивні або беземоційні хлопчики оцінюються як більш привабливі та компетентні, ніж неагресивні та чутливі, тоді як агресивні дівчатка оцінюються як менш привабливі і зазвичай стикаються з широким колом проблем у стосунках з однолітками. Жінки, починаючи з підліткового віку, виявляють більш виражену тенденцію до проявів депресії та смутку, сорому, страху та тривоги. Не можна сказати, що чоловіки не відчують подібних «нечоловічих» емоцій, однак у ситуаціях безпосереднього спілкування вони прагнуть не виявляти їх. Наприклад, представники чоловічої статі виявляють таку ж готовність виявляти свої емоційні проблеми, як і жінки, якщо вони розповідають про них в умовах не прямого вираження емоцій, а більш прихованого від інших людей, наприклад використовуючи для цього щоденник або записи на диктофон. [3]

Проблема гендерних особливостей та відмінностей у розвитку такого феномену як емоційний інтелект стала одною з популярних тем для дослідження серед психологів та науковців. Як не дивно, найчастіше вони

доходять висновку, що на відміну від жінок, у яких більш розвинені міжособистісні критерії емоційного інтелекту, у чоловіків більш розвинені внутрішньоособистісні критерії, тобто в особистостей жіночої статі більш розвинені такі емоційні здібності, як усвідомлення, вираження емоцій та емоційності взагалі, а також емпатія, соціалізація та міжособистісні відносини у соціальному оточенні. А у чоловіків, в свою чергу, за розвитком та формуванням переважають такі особливості, як розуміння своїх емоцій, їхнє регулювання, контроль та емоційна стриманість, а також вони більше здатні до стресостійкості, управління емоціями в надзвичайних стресових ситуаціях, контролю імпульсивності, адаптованості до певних ситуацій і явищ та більш ефективного рішення певних проблем. І на думку багатьох вчених, ці емоційні властивості сформувались великою частиною через певні соціальні стереотипи, що вкоренились у наше життя з незапам'ятних часів, наприклад про те, що те, що нормально для жінок (плакати, сентиментальні, боятися тощо), не повинно бути властиво чоловікам, і навпаки, те, що властиво чоловікам (виявляти гнів та агресію), ненормально для жінок.

Висновки до Розділу 1

Емоційний інтелект є комплексом психологічних здібностей, який відповідає за виявлення, оцінювання, розуміння, правильне висловлювання та контролю емоцій як себе для підтримки власного емоційного добробуту, так і інших для правильної взаємодії в соціумі, а отже, можна виділити п'ять основних компонентів емоційного інтелекту:

- ✓ розуміння себе (себто усвідомлення власних емоцій, впевненість у собі, самоповага);
- ✓ комунікативний потенціал (емпатія, соціальна відповідальність);
- ✓ адаптація (вміння розв'язувати проблеми, долати труднощі, емоційна гнучкість);

- ✓ антистресовий потенціал (самоконтроль та утримання рівноваги під час стресових ситуацій);
- ✓ загальний настрій (тобто оптимістичність).

Підлітковий вік являється найбільш бурхливим та складним періодом розвитку та формування особистості, оскільки саме в цей період життя відбуваються значні зміни у психологічному розвитку в цілому (як наприклад таке новоутворення, як самосвідомість, що призводить до розвитку у дитини так званого «почуття дорослості»), який в свою чергу вже залежить від значної фізіологічної перебудови організму та від статевого дозрівання. І у цей період емоційна та психологічна сфера дитини максимально нестабільна, що призводить до так званої «кризи перехідного віку», що може у більшості випадків супроводжуватись спалахами агресії, непокори до батьків, лабільною емоційною ситуацією в цілому, а також вимогами визнання власної індивідуальності, незалежності та рівності з дорослими, що дуже часто виконуються за рахунок шкідливих звичок, поганою поведінкою або падінням успішності в школі. І оскільки через емоційну та психологічну лабільність та нестабільність особистості підліткового віку можуть переживати труднощі з самоідентифікацією та регулюванням своїх емоцій, а також труднощі за розпізнаванням та розумінням емоцій інших особистостей у оточуючому їх соціумі, особистостям підліткового віку потрібна постійна психологічно-педагогічна підтримка та вплив, щоб дитина у цьому віці змогла пережити цей період без значних відхилень у емоційній та психологічній сфері у майбутньому, та ефективно й корисно розвинути та вдосконалити свій емоційний інтелект як для внутрішнього емоційного та психологічного добробуту, так і для якісної та ефективної взаємодії з іншими особистостями в її соціальному середовищі.

Найчастіше науковці доходять висновку, що на відміну від жінок, у яких більш розвинені міжособистісні критерії емоційного інтелекту, у чоловіків більш розвинені внутрішньоособистісні критерії, тобто в особистостей

жіночої статі більш розвинені такі емоційні здібності, як усвідомлення, вираження емоцій та емоційності взагалі, а також емпатія, соціалізація та міжособистісні відносини у соціальному оточенні. А у чоловіків, в свою чергу, за розвитком та формуванням переважають такі особливості, як розуміння своїх емоцій, їхнє регулювання, контроль та емоційна стриманість, а також вони більше здатні до стресостійкості, управління емоціями в надзвичайних стресових ситуаціях, контролю імпульсивності, адаптованості до певних ситуацій і явищ та більш ефективного рішення певних проблем. І на думку багатьох вчених, ці емоційні властивості сформувались великою частиною через певні соціальні стереотипи, що вкоренились у наше життя з незапам'ятних часів, наприклад про те, що те, що нормально для жінок (плакати, сентиментальні, боятися тощо), не повинно бути властиво чоловікам, і навпаки, те, що властиво чоловікам (виявляти гнів та агресію), ненормально для жінок.

Розділ 2. Емпіричне дослідження гендерних особливостей емоційного інтелекту у підлітковому віці

2.1. Мета та завдання дослідження

Проблема самоідентифікації серед людей у сучасному суспільстві являється дуже актуальною та важливою, рівно як і проблема вираження, розуміння та регуляція своїх емоцій та розуміння емоцій інших. Сучасні люди, і особливо підлітки, все більше і більше замислюються над своєю природою, своїми почуттями, а також над своєю гендерною самоідентифікацією, паралельно борячись із різними гендерними стереотипами у побуті та у вираженні та розумінні своїх емоцій, оскільки суспільство все ще не повністю позбавилось від тих стереотипів і все ще продовжує засуджувати та не приймати ситуації, коли, наприклад, чоловік плаче, або коли, наприклад, жінка має одну з головних посад в компанії або має стальний характер, що до того, на думку більшості, був притаманним лише чоловікам. Через усі побідні ситуації люди, і більшою мірою підлітки, все більше і більше починають замислюватись над своєю природою та своєю гендерною роллю, і у зв'язку з цим ще і над своїми емоціями та їхнім вираженням та розумінням. У людей підліткового віку такі замислювання та рефлексії являються набагато частішим явищем, оскільки саме на підлітковий вік приходить статевої розвиток, розвиток організму в цілому, а також розвиток людини як особистості, при якому психологічний стан може бути нестабільним та лабільним, і саме тоді відбуваються усі переосмислення щодо своєї ролі, своїх почуттів і своїх емоцій.

Тому наше дослідження являється дуже актуальним та важливим для сучасного суспільства, оскільки воно дозволить зрозуміти природу як гендерної самоідентифікації в цілому, так і особливості емоційного інтелекту як серед людей різної статі, так і серед людей з альтернативними гендерними самоідентифікаціями. А в якості гіпотези виступало припущення про

наявність зв'язку між феноменом гендерної самоідентифікації та певними особливостями розвитку емоційного інтелекту, а саме: підліток - чоловік, що ідентифікує себе як жінка, буде мати особливості емоційного інтелекту, притаманні жінкам, і навпаки.

Мета дослідження – визначення гендерних особливостей емоційного інтелекту у підлітковому віці

Завдання дослідження.

- 1) Визначити гендерні самоідентифікації серед підлітків та показники емоційного інтелекту.
- 2) Визначити гендерні особливості емоційного інтелекту у підлітковому віці.
- 3) Провести кореляційний (за критерієм Спірмена) аналіз особливостей емоційного інтелекту серед підлітків різної психологічної статі.

2.2. Соціально-демографічні характеристики вибірки

Для даного дослідження була сформована вибірка з 60 осіб підліткового віку від 13 до 16 років, а саме 25 досліджуваних чоловічої статі та 35 жіночої.

Дослідження проводилось на базі Харківського Ліцею (у минулому Харківська ЗОШ) номер 124, а саме учні 8, 9 та 7 класів.

Було обрано досліджуваних саме такого віку, оскільки саме у цей період відбувається найактивніший розвиток особистості, а також найактивніший розвиток організму, оскільки особистість, якщо можна сказати, готується до дорослого життя, і тому у цьому віці відбуваються найактивніші переосмислення та рефлексії щодо своєї ролі в суспільстві, щодо своїх почуттів, щодо своїх емоцій та дій. Тому цей вік являється найвразливішим та найбільш схильним до бурної перебудови свідомості та ідентичності.

Тому, на нашу думку, саме в цей вік людина може переосмислити свою гендерну приналежність та обрати альтернативну гендерну ідентифікацію, і разом з цим змінити своє ставлення до власних емоцій та почуттів та до емоцій інших.

2.3. Методики та процедура дослідження

Для даного дослідження було обрано три методики, а саме:

- 1) Методика «Маскулінність-Фемінність» за авторством Сандри Бем;
- 2) Тест на емоційний інтелект за авторством Н. Холла (Тест EQ)
- 3) Метод спостереження

Усі три методики були представлені досліджуваним у вигляді гугл-форми (посилання:

https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSdZNzNyWHffieZlwh0ldFC3_HczQ8FHugSw8eAwwDOu3JdRw/viewform?usp=sf_link)

Також варто описати ці методики більш детально для розуміння суті та цілей, що переслідуються використанням даних методик.

Першою методикою для дослідження була обрана методика «Маскулінність-Фемінність» за авторством Сандри Бем.

Методика була запропонована Сандрою Бем у 1974 році для діагностики психологічної статі та визначає ступінь андрогінності, маскулінності та фемінності особистості. Опитувальник містить 60 тверджень (якостей), на кожне з яких необхідно відповісти “так” або “ні”, оцінюючи тим самим наявність або відсутність у себе названих якостей.

Маскулінність (“так”): 1, 4, 7, 10, 13, 16, 19, 22, 25, 28, 31, 34, 37, 40, 43, 46, 49, 52, 55, 58.

Фемінність (“так”): 2, 5, 8, 11, 14, 17, 20, 23, 26, 29, 32, 35, 38, 41, 44, 47, 50, 53, 56, 59.

Інші пункти – нейтральні.

За кожний збіг відповіді із ключем нараховується 1 бал. Потім визначаються показники фемінінності (F) і маскулінності (M) у відповідності з наступними формулами.

$F = (\text{сума балів за фемінінністю}) : 20;$

$M = (\text{сума балів за маскулінністю}) : 20.$

Основний індекс IS визначається як:

$IS = (F - M) \times 2,322.$

Якщо величина індексу IS укладена в межах від -1 до +1, то роблять висновок про андрогінність. Якщо індекс менше -1 ($IS < -1$), то робиться висновок про маскулінність, а якщо індекс більше +1 ($IS > 1$) – про фемінінність. При цьому, у випадку коли $IS < -2,025$, говорять про яскраво виражену маскулінність, а якщо $IS > +2,025$ – говорять про яскраво виражену фемінінність.

Другою методикою був обраний тест на визначення рівня розвитку емоційного інтелекту, а саме тест Холла (EQ).

Методика призначена для виявлення здатності розуміти відносини особистості, що репрезентуються в емоціях, та керувати емоційною сферою на основі прийняття рішень. Методика побудована на загальнотеоретичних уявленнях про емоційний інтелект як особистісні характеристики, що дозволяють розпізнавати свої емоції, керувати ними, розпізнавати почуття в кожній конкретній ситуації тощо.

Опитувальник складається з 30 питань,

Питання формують 5 шкал, кожна з яких містить 6 пунктів, пункти шкал не перетинаються:

1. Емоційна обізнаність - це усвідомлення та розуміння своїх емоцій, а для цього постійне поповнення власного словника емоцій. Люди з високою емоційною обізнаністю більшою мірою, ніж інші обізнані про свій внутрішній стан.
2. Управління своїми емоціями - це емоційна відходливість, емоційна гнучкість тощо, іншими словами, довільне керування своїми емоціями
3. Самомотивація - управління своєю поведінкою, за рахунок управління емоціями.
4. Емпатія - це розуміння емоцій інших людей, вміння співпереживати поточному емоційному стану іншої людини, а також готовність надати підтримку. Це вміння зрозуміти стан людини з міміки, жестів, відтінків мови, пози.
5. Розпізнавання емоцій інших людей - вміння впливати на емоційний стан інших людей.

За кожною шкалою вираховується сума балів з урахуванням відповідного знака (+ або -). Чим більша плюсова сума балів, тим більше виражений цей емоційний прояв.

2.4. Аналіз та інтерпретація результатів

2.4.1. Методика «Маскулінність-Фемінність» (С. Бем)

Першою методикою, що використовувалась для дослідження, була методика «Маскулінність-Фемінність».

Варто зазначити, що для усіх методик порядок та черга, за якою були отримані відповіді досліджуваних, була однаковою.

За результатами проходження даної методики було виявлено, що наша вибірка з 60 досліджуваних розділилась на дві підгрупи – перша група з 30 людей, яка за цим тестом має оригінальні риси характеру та гендерну ідентичність, тобто чоловіки мали чоловічі риси, а жінки мали жіночі риси; і друга група, що також складалась з 30 осіб, яка має за результатами даного тесту альтернативні гендерні ідентичності, тобто чоловіки мали більшою мірою жіночі риси характеру та ідентифікували себе як жінки, а жінки, навпаки, мали більшою мірою чоловічі риси характеру та ідентифікували себе як чоловіки.

У людей, що отримали основний індекс зі знаком «-», недобрали середньої кількості балів за фемінними якостями, проте у них яскраво виражені маскуліні якості, і це означає, що вони здатні протистояти негараздам, згуртовувати оточуючих, надихати на досягнення цілей, а також вони орієнтовані на досягнення успіху, подолання перешкод, самоствердження, на справу, в процесі якої нехтують будь-якими сентиментами, проте іноді оточуючим іноді не вистачає емоційної підтримки, співчуття, ласкавих слів від них.

У решти людей, що отримали основний індекс зі знаком «+», переважають фемінні якості, що означає, що вони можуть бути тими, на кого розраховують близькі, друзі, колеги. Проте в ситуаціях, які вимагають здатності взяти на себе керівництво справами, виявити наполегливість, настоювати на безумовному підпорядкуванні, їм не вистачає характеру, а також скоріш за все вони ухиляються від відповідальності, передоручають вирішення своїх проблем іншим людям.

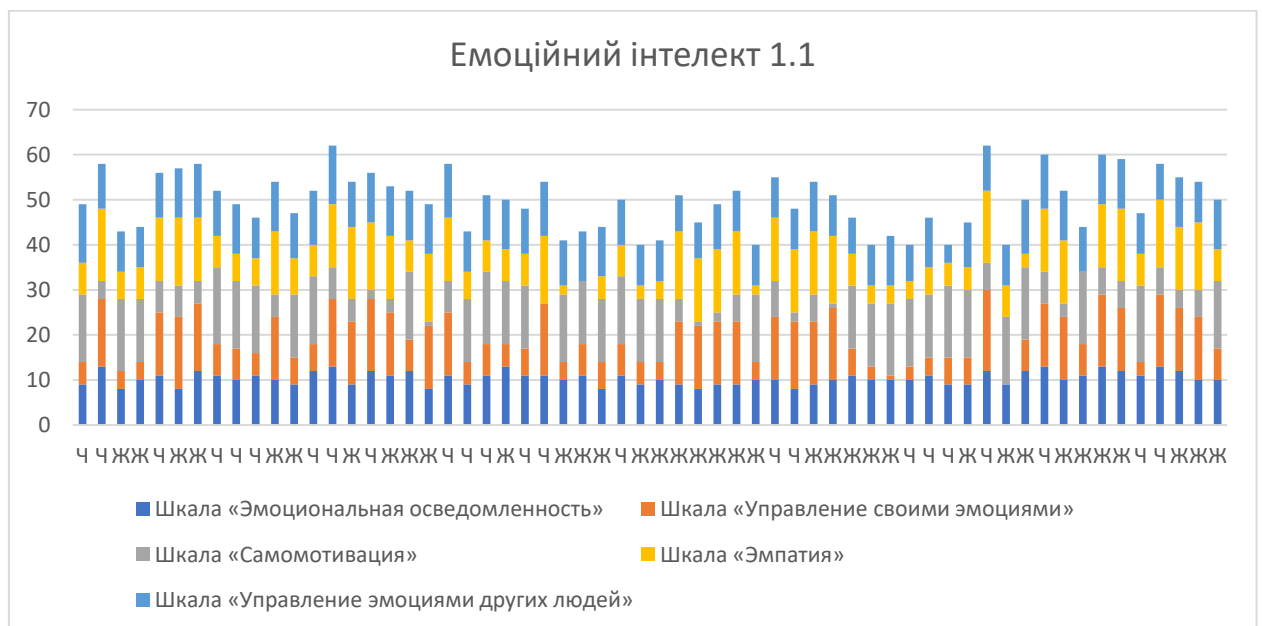
Знову ж таки, в обох випадках були як досліджувані чоловічої статі, так і жіночої статі.

2.4.2 Тест емоційного інтелекту Холла (Тест EQ)

Наступною методикою був тест на емоційний інтелект Холла.

Методика має, знову ж таки, 5 шкал, а саме емоційна обізнаність, управління своїми емоціями, самомотивація, емпатія та управління емоціями інших.

Результати наведено у графіках 1.1 та 1.2, що знаходяться нижче.

Як ми можемо бачити на графіках, усі досліджувані отримали загальні бали від 40 до 62, що означає, за описом методики, що усі досліджувані мають середній рівень розвитку емоційного інтелекту.

Тепер щодо окремих шкал.

Досліджувані, що за тестом Сандри Бем мають більше фемінних характеристик, тобто ідентифікують себе саме як жінки (досліджувані обох статей, як чоловіки, так і жінки), мають таку картину:

За шкалою «Емоційна обізнаність» досліджувані мають середні значенні (від 8 до 13 балів), що вказує на цілком достатній рівень розуміння та ідентифікації своїх емоцій, що вони мають в конкретний момент, проте їм не завжди вистачає знань, і скоріш за все бувають ситуації, коли вони не дуже розуміють, що вони відчувають та як їм поводитись у таких ситуаціях.

Можливо їм варто поповнити свій «словник емоцій».

За шкалою «Управління своїми емоціями» досліджувані мають високі бали (від 14 і вище), що вказує на те, що досліджувані вміють правильно та

коректно виражати свої емоції та змінювати свою поведінку у зв'язку з цим. Також вони мають високий рівень емоційної гнучкості та довільності, що вказує на те, що вони розуміють, коли і яку емоцію виражати, і спокійно можуть переключатись з однієї емоції на іншу.

За шкалою «Самомотивація» досліджувані мають низькі бали (від 7 і нижче), що вказує на те, що вони не можуть нормально мобілізуватись та виносити стресові ситуації, а також присутній низький рівень мотивації та маніпулювання своїми емоціями для досягнення поставлених цілей, тобто вони не можуть за допомогою емоції змусити себе рухатись вперед до досягнення своїх цілей.

За шкалою «Емпатія» досліджувані мають також високі бали (від 14 і більше), і це означає, що досліджувані можуть спокійно розуміти та розпізнавати емоції інших, оцінювати емоційний стан інших за мімікою, поведінкою, жестами тощо, а також виявляти співчуття до інших та мають здібність втішати та надавати емоційну підтримку іншим.

Остання шкала – «Управління емоціями інших». За цією шкалою досліджувані мають середні бали (від 8 до 13), і це вказує на те, що досліджувані мають здібності впливати та управляти емоціями інших за допомогою певних маніпуляцій, наприклад, для досягнення своїх цілей, але ця здібність розвинена не повністю, і іноді досліджуваним це не повністю вдається. Тобто хоч рівень за цією шкалою достатній, але не високий, і є простір для розвитку.

Тепер перейдемо до досліджуваних, що за тестом Сандри Бем мають переважно маскуліні риси і мають маскуліну самоідентифікацію (також, як жінки, так і чоловіки).

За шкалою «Емоційна обізнаність» досліджувані також мають середні значенні (від 8 до 13 балів), що вказує на цілком достатній рівень розуміння та ідентифікації своїх емоцій, що вони мають в конкретний момент, проте їм

не завжди вистачає знань, і скоріш за все бувають ситуації, коли вони не дуже розуміють, що вони відчувають та як їм поводитись у таких ситуаціях. Можливо їм варто також поповнити свій «словник емоцій».

За шкалою «Управління своїми емоціями» досліджувані мають низькі бали (від 7 і нижче), що вказує на низький рівень здібності виражати свої емоції та регулювати свою поведінку у зв'язку з цим. Скоріш за все це викликано усталеними стереотипами що того, що «чоловіки не плачуть», і тому досліджувані мають низький рівень за цією шкалою.

За шкалою «Самотивація» досліджувані мають високі бали (від 14 і вище), що вказує на те, що вони спокійно можуть нормально мобілізуватись та виносити стресові ситуації, а також присутній високий рівень мотивації та маніпулювання своїми емоціями для досягнення поставлених цілей, тобто вони можуть за допомогою емоції змусити себе рухатись вперед до досягнення своїх цілей, не дивлячись ні на що.

За шкалою «Емпатія» досліджувані мають низькі бали (від 7 і нижче), і це означає, що досліджувані не можуть повноцінно розуміти та розпізнавати емоції інших, оцінювати емоційний стан інших за мімікою, поведінкою, жестами тощо, а також виявляти співчуття до інших та мають здібність втішати та надавати емоційну підтримку іншим. Тобто, скоріш за все, вони зможуть втішити та заспокоїти людину, але вони не будуть повноцінно співчувати та розуміти, що переживає інша людина.

Остання шкала – «Управління емоціями інших». За цією шкалою ці досліджувані також мають середні бали (від 8 до 13), і це вказує на те, що досліджувані мають здібності впливати та управляти емоціями інших за допомогою певних маніпуляцій, наприклад, для досягнення своїх цілей, але ця здібність розвинена не повністю, і іноді досліджуваним це не повністю вдається. Тобто хоч рівень за цією шкалою достатній, але не високий, і є простір для розвитку.

Тобто вже за результатами цих двох тестів можна зробити певний висновок, що наша гіпотеза підтверджується, і що люди, що мають чоловічу стать, і люди, що ідентифікують себе як чоловіки незалежно від біологічної статі, будуть мати один і той самий рівень розвитку емоційного інтелекту, а також мати ті ж самі особливості його розвитку.

2.4.3. Метод спостереження

Спостереження (в психології) - описовий психологічний дослідницький метод, що полягає в цілеспрямованому і організованому сприйнятті та реєстрації поведінки досліджуваного об'єкта. Спостереженням називається цілеспрямоване, організоване і певним чином фіксоване сприйняття досліджуваного об'єкта.

Спостереження проводилось на тій самій вибірці досліджуваних, що приймала участь у попередніх двох тестах, а саме 60 досліджуваних від 13 до 16 років. Спостереження проводилось безпосередньо на місці навчання досліджуваних (більшу частину часу досліджувані навчались онлайн, але в день дослідження у ліцеї проводився захід на честь Дня Вишиванки), а саме у школі під час перерв між уроками, а також під час уроків через платформу Zoom у деяких випадках.

Результати спостереження фіксувались у блокноті безпосередньо під час спостереження, а саме дослідження мало такий план:

- 1) Спостереження за вираженням емоцій,
- 2) Спостереження за комунікацією між досліджуваними.
- 3) Спостереження за поведінкою, а саме за рухами, мімікою, діями.

Результати:

- 1) Перший пункт плану дослідження – безпосередньо емоції та їхнє вираження.

Досліджувані жіночої статі та досліджувані з фемінною самоідентифікацією без проблем виражали свої емоції, взагалі нічого не соромлячись. Були ситуації, коли деякі досліджувані могли заплакати від досади або образи на щось під час перерви, або могли голосно сміятись під час розмови. Також були ситуації, коли досліджувані з такими гендерними характеристиками не виражали емоцій в певні моменти, але такі випадки були поодинокими, і можливо залежали від певних обставин або від настрою досліджуваних. В свою чергу досліджувані чоловічої статі та з маскулінною самоідентифікацією майже не виражали емоції відкрито, як це було з досліджуваними з фемінними рисами. Вони були більш стриманими, холодними та майже беземоційними. Були ситуації, коли певні досліджувані з цієї групи виражали емоції радості або суму, або коли вони сміялись, але ці всі прояви емоцій були дуже стриманими та неясними, тобто максимум, що можна було помітити – це або маленька посмішка під час хорошого настрою, або просто холодне і беземоційне обличчя під час суму.

- 2) Другий пункт дослідження - спостереження за комунікацією між досліджуваними. Під час перерви, коли учні з вибірки досліджуваних спілкувались між собою, було помічено, що досліджувані виражають якраз ті самі характеристики та дії, які було визначено при аналізі результатів попередніх тестів, а саме те, що люди чоловічої статі та люди з маскулінною самоідентифікацією були більш стриманими та холодними під час спілкування і майже не виявляли емпатію. Були навіть випадки, коли деякі з цієї групи досліджуваних засуджували інших за прояви емпатії або за співчуття до інших, аргументуючи це «нечоловічою поведінкою». Скоріш за все такі засудження – це наслідки, знову ж таки, усталених у суспільстві стереотипів. У свою чергу досліджувані жіночої статі та з фемінною самоідентифікацією

більше виражали емоцій під час спілкування, а також проявляли емпатію та співчуття до інших, при чому емпатія у досліджуваних цієї групи була на високому рівні, оскільки були ситуації, коли деякі досліджувані повністю відклали у сторону свої певні проблеми, аби тільки вислухати та підтримати іншого.

- 3) Третій пункт дослідження – спостереження за поведінкою, за діями, рухами, мімікою. У досліджуваних жіночої статі та досліджувані з фемінною самоідентифікацією рухи були більш жвавими та активними, без будь-яких спроб стримувати їх. Міміка також була активною та жвавою, і досліджувані не соромились посміхатись, або виражати на обличчі сум тощо, тобто міміка не була беземоційною. В свою чергу люди чоловічої статі та люди з маскулінною самоідентифікацією були більш стриманими у рухах, вони були більш спокійними та холодними, без зайвих рухів, і більшість досліджуваних з цієї групи тримали руки у кишенях. Міміка у них була майже відсутньою, обличчя були холодними та беземоційними, хоча зрідка були маленькі та стримані посмішки або вирази суму, але у більшості випадків міміка та рухи були стриманими та беземоційними.

Висновки до розділу 2:

У цьому розділі було проведено дослідження щодо гендерних особливостей емоційного інтелекту у підлітків. У якості гіпотези виступало припущення про наявність зв'язку між феноменом гендерної самоідентифікації та певними особливостями розвитку емоційного інтелекту, а саме: підліток - чоловік, що ідентифікує себе як жінка, буде мати особливості емоційного інтелекту, притаманні жінкам, і навпаки. Для дослідження була сформована вибірка з 60 досліджуваних від 13 до 16 років, а саме 25 чоловіків та 35 жінок.

За результатами дослідження було виявлено, що половина вибірки має альтернативну гендерну самоідентифікацію, а саме мали характеристики протилежної статі, тобто чоловіки мали риси жінок, і навпаки. Це було виявлено за допомогою тесту Сандри Бем, за результатами якого 30 досліджуваних мали риси протилежної статі, а саме ці 30 людей мали тенденцію, що жінки мали основний індекс зі знаком мінуса, що свідчить про домінуючі маскуліні риси, а чоловіки мали індекс зі знаком плюса, тобто в них домінували жіночі риси. У іншій половині досліджуваних ці індекси відповідали статі досліджуваних, тобто у чоловіків індекс із мінусом, а у жінок – з плюсом.

Щодо тесту на емоційний інтелект Холла - усі досліджувані отримали загальні бали від 40 до 62, що означає, за описом методики, що усі досліджувані мають середній рівень розвитку емоційного інтелекту. Але основні відмінності були саме в окремих шкалах. Для досліджуваних жіночої статі та досліджуваних з фемінною самоідентифікацією домінуючими шкалами були «Емпатія» та «Управління своїми емоціями», а найнижчі бали були у шкалі «Самотивація», в той час як для чоловіків та досліджуваних з маскуліною самоідентифікацією домінантом була шкала «Самотивація», а найнижчі бали були, навпаки, у шкалах «Емпатія» та «Управління своїми емоціями». В усіх інших шкалах бали були однаковими на середньому рівні. Тобто для жінок та людей з фемінною самоідентифікацією домінуючою рисою є саме управління своїми емоціями та емпатія, а у чоловіків та досліджуваних з маскуліною самоідентифікацією такою є самотивація.

Методика спостереження за досліджуваними по суті просто підтвердила усі результати, що були отримані під час попередніх тестів, а саме те що досліджувані жіночої статі та досліджувані з фемінною самоідентифікацією без проблем виражали свої емоції,

взагалі нічого не соромлячись, в той час як досліджувані чоловічої статі та з маскулінною самоідентифікацією майже не виражали емоції відкрито, як це було з досліджуваними з фемінними рисами. Вони були більш стриманими, холодними та майже беземоційними.

Також був проведений кореляційний аналіз двох тестових методик за допомогою Excel. За результатами аналізу ми отримали значення приблизно 0,035406074, що означає, що зв'язок між двома тестами відсутній. Статистична різниця незначуща.

Отже, після отримання та інтерпретації результатів усіх тестів у цій роботі, можна сказати, що гіпотеза, наведена у початку, може вважатись підтвердженою, а саме те, що підліток - хлопчик, що ідентифікує себе як дівчинка, буде мати особливості емоційного інтелекту, притаманні дівчатам, і навпаки.

ВИСНОВКИ

- 1) Емоційний інтелект є комплексом психологічних здібностей, який відповідає за виявлення, оцінювання, розуміння, правильне висловлювання та контролю емоцій як себе для підтримки власного емоційного добробуту, так і інших для правильної взаємодії в соціумі, а отже, можна виділити п'ять основних компонентів емоційного інтелекту:
 - розуміння себе (себто усвідомлення власних емоцій, впевненість у собі, самоповага);
 - комунікативний потенціал (емпатія, соціальна відповідальність);
 - адаптація (вміння розв'язувати проблеми, долати труднощі, емоційна гнучкість);

- антистресовий потенціал (самоконтроль та утримання рівноваги під час стресових ситуацій);
- загальний настрій (тобто оптимістичність).

Дослідники та психологи по всьому світу дійшли висновку, що підлітковий вік являється найбільш бурхливим та складним періодом розвитку та формування особистості, оскільки саме в цей період життя відбуваються значні зміни у психологічному розвитку в цілому (як наприклад таке новоутворення, як самосвідомість, що призводить до розвитку у дитини так званого «почуття дорослості»), який в свою чергу вже залежить від значної фізіологічної перебудови організму та від статевого дозрівання. І у цей період емоційна та психологічна сфера дитини максимально нестабільна, що призводить до так званої «кризи перехідного віку», що може у більшості випадків супроводжуватись спалахами агресії, непокори до батьків, лабільною емоційною ситуацією в цілому, а також вимогами визнання власної індивідуальності, незалежності та рівності з дорослими, що дуже часто виконуються за рахунок шкідливих звичок, поганою поведінкою або падінням успішності в школі. І оскільки через емоційну та психологічну лабільність та нестабільність особистості підліткового віку можуть переживати труднощі з самоідентифікацією та регулюванням своїх емоцій, а також труднощі за розпізнаванням та розумінням емоцій інших особистостей у оточуючому їх соціумі, особистостям підліткового віку потрібна постійна психологічно-педагогічна підтримка та вплив, щоб дитина у цьому віці змогла пережити цей період без значних відхилень у емоційній та психологічній сфері у майбутньому, та ефективно й корисно розвинути та вдосконалити свій емоційний інтелект як для внутрішнього емоційного та психологічного добробуту, так і для якісної та ефективної взаємодії з іншими особистостями в її соціальному середовищі. А щодо ж гендерних та статевих особливостей то

найчастіше науковці доходять висновку, що на відміну від жінок, у яких більш розвинені міжособистісні критерії емоційного інтелекту, у чоловіків більш розвинені внутрішньоособистісні критерії, тобто в особистостей жіночої статі більш розвинені такі емоційні здібності, як усвідомлення, вираження емоцій та емоційності взагалі, а також емпатія, соціалізація та міжособистісні відносини у соціальному оточенні. А у чоловіків, в свою чергу, за розвитком та формуванням переважають такі особливості, як розуміння своїх емоцій, їхнє регулювання, контроль та емоційна стриманість, а також вони більше здатні до стресостійкості, управління емоціями в надзвичайних стресових ситуаціях, контролю імпульсивності, адаптованості до певних ситуацій і явищ та більш ефективного рішення певних проблем. І на думку багатьох вчених, ці емоційні властивості сформувались великою частиною через певні соціальні стереотипи, що вкоренились у наше життя з незапам'ятних часів, наприклад про те, що те, що нормально для жінок (плакати, сентиментальні, боятися тощо), не повинно бути властиво чоловікам, і навпаки, те, що властиво чоловікам (виявляти гнів та агресію), ненормально для жінок. Тобто, в результаті ми маємо деяку комбінацію, що підлітковий вік є найбурхливішим в плані розвитку та переосмислення себе та своєї ролі в соціумі, і буде найлогічнішим результатом, що саме на цей вік прийдеться переосмислення своєї гендерної ролі та самоідентифікації, а також розвиток власного емоційного інтелекту.

- 2) Нами було проведено дослідження щодо гендерних особливостей емоційного інтелекту у підлітків. У якості гіпотези виступало припущення про наявність зв'язку між феноменом гендерної самоідентифікації та певними особливостями розвитку емоційного інтелекту, а саме: підліток - чоловік, що ідентифікує себе як жінка, буде мати особливості емоційного інтелекту, притаманні жінкам, і

навпаки. Для дослідження була сформована вибірка з 60 досліджуваних від 13 до 16 років, а саме 25 чоловіків та 35 жінок. За результатами дослідження було виявлено, що половина вибірки має альтернативну гендерну самоідентифікацію, а саме мали характеристики протилежної статі, тобто чоловіки мали риси жінок, і навпаки. Це було виявлено за допомогою тесту Сандри Бем, за результатами якого 30 досліджуваних мали риси протилежної статі, а саме ці 30 людей мали тенденцію, що жінки мали основний індекс зі знаком мінуса, що свідчить про домінуючі маскуліні риси, а чоловіки мали індекс зі знаком плюса, тобто в них домінували жіночі риси. У іншій половині досліджуваних ці індекси відповідали статі досліджуваних, тобто у чоловіків індекс із мінусом, а у жінок – з плюсом.

- 3) Щодо тесту на емоційний інтелект Холла - усі досліджувані отримали загальні бали від 40 до 62, що означає, за описом методики, що усі досліджувані мають середній рівень розвитку емоційного інтелекту. Але основні відмінності були саме в окремих шкалах. Для досліджуваних жіночої статі та досліджуваних з фемінною самоідентифікацією домінуючими шкалами були «Емпатія» та «Управління своїми емоціями», а найнижчі бали були у шкалі «Самотивація», в той час як для чоловіків та досліджуваних з маскуліною самоідентифікацією домінантом була шкала «Самотивація», а найнижчі бали були, навпаки, у шкалах «Емпатія» та «Управління своїми емоціями». В усіх інших шкалах бали були однаковими на середньому рівні. Тобто для жінок та людей з фемінною самоідентифікацією домінуючою рисою є саме управління своїми емоціями та емпатія, а у чоловіків та досліджуваних з маскуліною самоідентифікацією такою є самотивація.
- 4) Методика спостереження за досліджуваними по суті просто підтвердила усі результати, що були отримані під час попередніх

тестів, а саме те що досліджувані жіночої статі та досліджувані з фемінною самоідентифікацією без проблем виражали свої емоції, взагалі нічого не соромлячись, в той час як досліджувані чоловічої статі та з маскулінною самоідентифікацією майже не виражали емоції відкрито, як це було з досліджуваними з фемінними рисами. Вони були більш стриманими, холодними та майже беземоційними.

- 5) Також був проведений кореляційний аналіз двох тестових методик за допомогою Excel. За результатами аналізу ми отримали значення приблизно 0,035406074, що означає, що зв'язок між двома тестами відсутній. Статистична різниця незначуща.

В результаті нашого дослідження можна сказати, що наша гіпотеза була підтверджена.

Список літературних джерел

1. Носенко Е.Л., Коврига Н.В. Емоційний інтелект : концептуалізація феномену, основні функції : монографія. Київ, 2003. 159 с.
2. Власова О.І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку / О.І. Власова. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2005. – 308 с.
3. Гендерные различия в сфере эмоционального интеллекта. Проявление эмоций, 2000-2015, Mariupol-Toronto, URL: <https://eurogendercity-21fox.mozello.com/page/gendernye-razlichija-v-sfere-jemocionalnogo-intellek/> (дата доступу – 25.02.2024)
4. Ю.І.КОНОПЛИЦЬКА, О.Г.СТАВИЦЬКА, ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ \\ Випуск 11, Збірник наукових праць РДГУ,- 2018

5. Орме, Г. Эмоциональное мышление как инструмент достижения успеха. М.: «КСП» // (Orme, H. (2003). - Emotional thinking as a tool for success. М: “KSP”), 2003.
6. Лящ О.П. Генеза емоційного інтелекту в юнацькому віці. // - Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису, //УДК: 159.92:0.064, Київ – 2020.
7. Людмила Ракітянська, СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ ПОНЯТТЯ «ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ», // THE PEDAGOGICAL PROCESS: THEORY AND PRACTICE (SERIES: PEDAGOGY) № 4 (63), 2018
8. Говорун, Т. В., Кікінеджи, О. М. (2004). Гендерна психологія. К.: Видавничий центр «Академія»
9. Носенко Е.Л., Коврига Н.В. - Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції., //2003, УДК 159.923 + 159.942:612.176
10. М.М. Шпак, ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ, Том 2 № 5: Науковий вісник ХДУ Серія Психологічні науки, 2016, с. 80-84.
11. Давыдова Ю.В. Эмоциональный интеллект: сущностные признаки, структура и особенности проявления в подростковом возрасте : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Ю.В. Давыдова. – М., 2011. – 22 с
12. Зарицька В.В. Емоційний інтелект: аналіз наукових теорій //2010 р., випуск 1. - УДК 167.1::159.955.4.001
13. Лящ О.П. Емоційний інтелект як предмет психологічних досліджень. Проблеми сучасної психології. 2013. № 22. С. 324–335.
14. Марчук, С. В. (2022). ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПСИХОЛОГІЇ. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія, (3), 20-23.

15. Gardner, H. Multiple intelligences: the theory in practice. New York : Basic Books, 1993. 304p
16. Mayer, J.D., and Salovey, P. The Intelligence of emotional intelligence. *Intelligence*. 1993. V. 17. № 4. P. 433–442.
17. Лящ О.П. Історія розвитку поняття емоційний інтелект / О.П. Лящ // Молодь: освіта, наука, духовність: тези доповідей XI Всеукр. наук. конф., м. Київ, 9-10 квітня 2014 р. у III част., ч. III. – К.: Університет «Україна», 2014. – С. 274-276.
18. Goulman D. Jemocional'noe liderstvo: Iskusstvo upravljenija ljud'mi na osnove jemocional'nogo intelekta / D. Goulman, G. Vojacis, Je. Makki. – М. : Al'pina Biznes Buks, 2008. – 301 s.
19. Bar-On R. Emotional Intelligence Inventory (EQ - I): technical Manual. – Toronto, Canada: Multi – Health Systems, 1997.
20. Rubinstein, S. L.. *Osnovy obshchey psikhologii [Fundamentals of general psychology]*. Saint Petersburg, Russia.,2008
21. ISSN 2311-214X Іванова Є.О., Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2014 №1 (22).
22. Bem, S. L. (1974). The measurement of psychological androgyny. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 42(2), 155–162.
<https://doi.org/10.1037/h0036215>
23. Singh, B. and Kumar. A. (2013). Gender Differences in Emotional Intelligence. *AED Journal of Educational Studies*, 2 (1), 41-48.
24. Maryam Meshkat and Reza Nejati, Does Emotional Intelligence Depend on Gender?. - *SAGE Journals*, Volume 7, Issue 3, July-September, 2017